

в архиве Св. Синода. – Т. XV (1735). – СПб.: Синодальная типография, 1907. – 1200 с. 9. *Преображенський А.* Доба Бортнянського в церковній музиці Росії / А. Преображенський // *Хроніка* 2000. – Вип. 55–56 / Гол. ред. Юрій Буряк. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2003. – 278 с. 10. *Розанов Н.* История Московского епархиального управления со времени

учреждения Св. Синода / Николай Розанов. – Ч. II. – Кн. 1. – М., 1869. – 181+199 с. 11. *Харлампович К.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Т. 1. – Казань, 1914. – 821 с. 12. *Чудинова И. А.* Пение, звоны, ритуал: Топография церковно-музыкальной культуры Петербурга / И. А. Чудинова. – СПб., 1994. – 207 с.

Олена Чебанюк

Календарні хрононіми в українській традиційній культурі та фольклорі

У статті розглянуто генезу, побутування й варіанти календарних хрононімів українського традиційного річного кола. Виділено окремі типи хрононімів у залежності від їх морфологічної будови й місця в системі річних свят. Простежується фольклорне наповнення хрононімів, їхнє вживання в українській народній творчості.

The questions of origins, spreading as well as different variants of calendar chrononyms in the Ukrainian traditional year long circle are analyzed in the article. Different types of chrononyms depending on their morphological structure and place in the system of yearly festivals are defined. The folklore content of the chrononyms and their using in the Ukrainian folk literature are also traced.

Традиційні календарні хрононіми – назви часових відтинків календаря – відносяться до змістового наповнення народного річного кола. Сюди зараховується народна інтерпретація назв свят, присвяток, сезонів, календарних періодів. Як специфічні номінанти відрізків часу, хрононіми пов'язані з концептом *час*. В даній статті хрононіми розглядаються як особливий розряд власних імен, а саме власних імен різноманітних часових одиниць. Календарні хрононіми відносяться до розряду соціокультурних явищ і беруть активну участь у формуванні концептосфери мови (К. В. Першина, С. А. Ремер). Вчені розглядають хрононіми як власні імена особливого класу, призначення яких пов'язане із закріпленням у мові особливостей національної історії, культури й побуту. Хрононіми відіграють важливу роль у національній культурі народу, є специфічним засобом відображення національних культурних реалій (звичаїв, традицій, національного світосприйняття й національної картини світу). Календарні хрононіми пов'язані із соціокультурними явищами, які є актуальними й важливими для даного суспільства.

Відповідність найменування того чи іншого факту, який дав початок хрононіму може бути прямою (історичні хрононіми, наприклад, *епоха визвольних воєн*) і опосередкованою (соціокультурні хрононіми: *Чистий четвер, Проводи*), має точний часовий вираз (*Щедрий вечір, Водохреща*), а може бути в хронологічному плані неясним, розмитим (*Майська весна* – поліськ.).

Як зазначалося вище, календарні хрононіми поділяються на такі, що співвідносяться з постійною датою (*Благовіщення, Головосіки*) і «рухливі». «Рухливість» останніх зумовлена церковними пасхаліями, які відрховуються від відповідної фази місяця, а не від конкретної календарної дати. Пасхалії породжують хрононіми, які не мають стабільної дати і кожного року прикріплюються до інших дат (*Страсний тиждень, Великодний тиждень, Троєшній тиждень*).

Народні хрононіми пов'язані із циклічною моделлю часу: Великдень, Новий рік, Голодна кутя, Івана Купала, Покрова, Масляна, пилипівка, бабине літо, Зелена неділя та інші хрононіми повторюються щороку, хоч вони можуть також припадати на різні дати, як, наприклад, свята й присвятки, обряди й ритуали пасхального циклу (*Масляна, заговини на Великий піст, Великдень, Проводи, Вознесіння, Трійця тощо*).

На відміну від народних, *історичні хрононіми пов'язані із лінійною моделлю часу, де час протікає в напрямку із минулого в майбутнє (Полтавська битва, Чорнобильська трагедія, перебудова тощо)*. Ступінь онімічності календарних хрононімів нижчий за ступінь онімічності хрононімів історичних. Так, хрононім *понеділок*, що повторюється щотижня, і хрононім *січень*, яким розпочинається кожен рік, по суті

не є онімімами, тобто не є власними назвами. Проте, свята й присвятки, які циклічно щороку повторюються, прийнято вважати власними назвами (*Щедрий вечір, Благовіщення, Успіння, Гловосіки* та ін.).

Гетерогенні за своїм походженням, хрононіми мають і різну за походженням семантику, яку успадкували від доволі давніх часів: міфологічну, язичницьку, християнську, народну. Народний календар побутує переважно в усній формі. Як показують ареальні фольклористичні дослідження, він має діалектний характер. Варіюються в залежності від локального побутування й хрононіми, тобто, спостерігається існування локальних назв певних часових відтинків, різне тлумачення одних і тих же календарних одиниць. Наприклад, вечір напередодні Різдва у різних місцевостях України має такі назви: *Святий вечір, Свят-вечір, Різдва́ний вечір, Канун, Вілія, Перші Коляди, Перва Кутя, Голодна кутя, Багата кутя*. Тиждень після Трійці називається: *Святий, Троєшний, Грянний, Зелений, Русальний, Майовий*. Інший приклад: на двадцять восьме липня у православних святцях кожного року припадає декілька свят – день святого *Володимира* й день великомучеників *Кирика* й *Улити*. І якщо на Слобожанщині й Центральній Україні святкують день Володимира, то на Гуцульщині – Кирика. Тут за законами народної етимології його перетворили на міфічного святого *Курика* (мабуть, від *курава, курити*), ім'я якого не існує в святцях, а функції мають яскраве міфічне забарвлення: «Сесь день сьвіткує сі задля вітру. Можна усе робити, лиш коло сіна ні і коло оборога, бо вітер гет порозмітує» [4, с. 52].

Походження хрононімної лексики гетерогенне, різночасове й різнопланове. Специфіка процесу календарної хрононімної номінації полягає в тому, що в народному календарі переважають хрононіми християнського походження, які заступили прадавні назви свят, сезонів, сакральних і профанних часових відтинків (*Різдво – Коляди, Пасха – Великдень, Трійця – Русалії тощо*). Прадавній характер християнізованих хрононімів прочитується в діалектних формах назвах свят. Наприклад, у назві такого свята, як день пам'яті святого Георгія або Юрія день, який на Чернігівщині зберігає форму *Грицькогурій, Ярій*.

Часто паралельно існують обидві назви часового відтинку (найчастіше – певного свята) – язичницька й християнська за походженням. Наприклад, майже на всій українській етнічній території відомі дві назви свята *Пасха* і *Великдень*. Назва *Великдень* дійшла до нас із прадавніх часів, коли, найімовірніше, так називали день весняного рівнодення, який припадає на 20–21 березня. У слов'ян цей день був пов'язаний із відродженням природи і новим аграрним роком. З прийняттям християнства за аналогією Великим

днем, Великоднем стали називати Пасху – день воскресіння Ісуса Христа, одне з трьох найбільших християнських свят (Різдво – Пасха – Трійця), що стабільно припадає на весняний період року. За нашими опитуваннями респондентів в усіх регіонах України, і сьогодні для православних українців Великоднь залишається найбільшим річним святом, на відміну від європейців-католиків, для яких таким святом є Різдво.

Язичницький характер і сакральний статус хрононіма Великоднь підтверджує існування цілого ряду складних назв різночасових дат, до складу яких входить хрононім Великоднь: *Навський Великоднь, Рахманський Великоднь, Русальний Великоднь*. Всі ці хрононіми позначають четвер, але на різних тижнях після Великодня (на першому, четвертому й сьомому).

Часто календарні хрононіми мають макароністичний характер. Наприклад, коли складний чи складений хрононім в одній частині має назву прадавнього, язичницького походження, в другій – пізнішого, християнського: *Івана Купала* або *Іван Купальний*. Як приклад можна навести також паралельне існування назв четверга на тижні, що йде за пасхальною неділею – *Навський Великоднь* і *Пасха Мертвих*. Обидва наведені приклади ілюструють явище хрононімічної синонімії.

Аналіз вищенаведених прикладів свідчить, що таке явище народної традиційної культури, яке одні дослідники називають народним православ'ям (М. Толстой), інші – двовір'ям, і яке вже протягом майже двох століть є предметом гарячих дискусій різних за фахом учених-гуманітаріїв і дослідників традиційної культури, постає також і при дослідженні такого сегмента ономастики, як народний хрононім. Класифікувати календарні хрононіми можна за: 1) обсягом і складом того, що позначається; 2) функціями; 3) місцем у системі народного календаря.

Переважає більшість номінацій календарних одиниць (свят, присвяток, встановлених днів, періодів) відбувається за іменами святих, яких згадують у святцях у той або інший день: *Варварин день, день святого Наума, Юрійв день, Петра й Павла, Кузьми й Дем'яна*. Найчастіше такі хрононіми вживаються у календарних пареміях, що мають характер народних прикмет, народного прогностика: *«Прийшов Петро – вирває листок, прийшов Ілля – вирває і два, а прийшов Спас – бери рукавиці про запас, прийшла Пречиста – на дереві чисто, прийшла Покрова – на дереві голо»; «Варвара мости мостить, Сава гвозді гвоздить, а Микола кріпить»* [6, с. 393, 399]. У таких текстах антропоніми Варвара, Сава, Микола, Петро не є іменами святих, а є номінацією тих періодів року, коли відбуваються певні зміни в природі: опадає листя з дерев, стає холодно, замерзає ріка тощо. Перші згадки таких хрононімів зустрічаються у давніх літописах і відносяться до XII ст. В «Повісті врем'яних літ» містяться такі хрононіми: на *Петров день, на Іллю*, [5, с. 16, 89]. В Остромировому Євангелії: *В неділю по Пасце на неверіє Фомино* [7, с. 872]. У давньоруських літописах часто замість конкретної дати, вказувалися такі хрононіми: на *Гряній неділі, на Светлом воскресені* [5, с. 11, 38]. Ця традиція вказувати не на дати громадянського календаря, а народні хрононіми збереглася в українській народній культурі до XX ст. [8, с. 6].

Імена святих часто згадуються із атрибутивними уточненнями або епітетами, які найчастіше стоять після антропоморфного хрононіма: *Іван Купальний, Микола холодний, Борис Паликопа*. Найчастіше такі уточнення бувають біля імен тих святих, які протягом року згадуються у святцях декілька разів. Такі епітети характеризують погоду або

сільськогосподарські роботи, які виконуються (або їх приписувалося виконувати) цього дня. Так, в селі Смяч Щорського р-ну Чернігівської області день Євдокії (14. III) називають *Явдошки-брехушки*, а в селі Петропавлівське Куп'янського району Харківської області – *самашедшої Євдоки*, пояснюючи ці вислови тією нестабільною погодою, яка як-правило буває цього дня. Антропоніми деяких святих утворюють парні хрононіми: *Петро й Павло, Кузьма і Дем'ян, Борис і Гліб*, які народною свідомістю об'єднуються в один новий хрононім: *Кузьмодем'ян, Петрок, Хліб-Борис*. *«Скує Кузьмо-Дем'ян до зими не розкувати»* [6, с. 397].

Церковні за походженням календарні антропоніми в живому побутуванні зазнають певних видозмін у дусі народної етимології. Так, свята *Мокрида* стає *Мокриною, Пантелеймон* – *Паликопою, Іван Предтеча* – *Присєчу, Притиком* тощо. Грецькі та єврейські імена святих, які лягли в основу багатьох українських календарних хрононімів, замінюються на близькі народній мові аналоги: святий Олексій стає *Олексою, Ляксеєм, Альошкою*; свята Варвара – *Варкою*; свята Параскева – *Параскою, Парасочкою, Параскимкою*; святий Сава – *Савкою*; свята Меланія – *Малашкою*. В народному календарі ці народні антропоніми не є власними іменами людей, а виконують функцію номінації певних часових відтинків. *«На Андрія ворожать, а на Варки вареники варять, а на Савки гарелку п'ють»* (Зап. Чебанюк О. Ю. 18. 08. 2011 р. в с. Конотоп Городнянського р-ну Чернігівської обл. від Л. Н. Марченко, 1933 р. н.).

Від церковних антропонімів утворюються також хрононіми для позначення більш довгих часових відтинків. Як правило, такими хрононімами позначаються періоди постів: *пилипівка, спасівка, петрівка*. Петрівка є тим часовим відтинком, на який припадає період найкоротших ночей і найдовших днів, купальських свят і молодіжних розваг. Цей хрононім найчастіше зустрічається у купальських і петрівчаних піснях. До речі, назви цих календарних пісенних циклів походять від відповідного хрононіма (наприклад, *Петро, петрівка* – часовий період, *петрівка* – пісенний цикл, *петрівка* – окремих фольклорний твір).

Уже петрівочка да настає, / Дівочий голосок да прибуває.

Уже петрівочки дві неділочки, / Нема голосочку половиночки.

Уже петрівочки да не дня й не дня, / Уже голосочку да нема, нема [2, с. 138].

Трапляється, що новий хрононім утворюється в результаті переосмислення граматичного роду й трансформації чоловічого роду в жіночий (*святая Василія*) або в середній рід (*Власье*). В народному календарі широко вживаються хрононіми, мотивовані подіями християнської «священної історії»: *Різдво, Пасха, Вознесіння, Трійця*. Синонімами до них можуть бути локальні хрононіми. Так, на Поліссі Вознесіння називають *Ушестя*, назва якого пояснюється тим, що *«Христос від нас уходить»*. Тиждень після Трійці називається *русальним*. Назва ця походить від слова *русалка*, що означає темпорального демона – духа померлого, який з'являється у вигляді прекрасних дівчат саме в трійцький період. У фольклорних текстах часто вживається давньослов'янська атрибуція цього періоду – *гряня неділя*, яка пізніше було замінена калькою *зелена неділя*:

На грянній неділі, на грянній неділі, / Русалки сиділи, сорочок просили,

Сорочок просили: да дайте, дівочки, / Молоді молодки, дайте рубашку [1, с. 308–309].

У генетично більш пізніх варіантах *гряня неділя* замінюється на *святу*, тобто Трійцю. В українській календарній

традиції цей період має багато локальних варіантів назв: *клевчана неділя, русальна неділя, майова неділя*. Така синонімія є свідченням деградації прадавньої назви, яка замінюється численними синонімами:

На святій неділі / На білій березі, / Ей рано, рано, / На білій березі.

Сиділа русалка / Да питала літа... [2, с. 117].

Хрононіми часто отримують кольорову атрибуцію. Так передвеликодний тиждень називається *Білий тиждень*, середа на першому тижні посту – *Чорною* серединою, тиждень після Трійці – *Зеленим тижнем*, грозові дні – *грязними*.

Народні хрононіми можуть походити від назв споживаної в той або інший період їжі (*Масляна, Сирний тиждень, Калита*): «*На Калиту збираються дівки й печуть коржа...*» (Зап. О. Ю. Чебанюк 17. IV. 2003 р. в с. Оташів Іванківського р-ну Київської обл. від М. О. Сапури, 1934 р. н.). Перший день Великоду посту називається *Жилавим від пісних коржів – жилияників*, які готують цього дня. Народний за походженням хрононім на позначення Нового року за старим стилем *Щедрий вечір* дав назву для похідних від нього *Щедруха, Щедрівка, Щодрик, Щодри*.

Щедрівочка-добрівочка, не виспалася Марійочка,

Шовки ткала, кудрі пряла до батечка відсилала...

[3, с. 410].

Хрононім *Гоготуха, Гоготи* на позначення старого Нового року на Західному Поліссі походить від приспіву «го-го-го» у місцевих щедрівках. Для створення календарних народних хрононімів використовують також фітоніми (*Вербна, Шуткова, Бечкова неділя*). Народні хрононіми утворюються від тих ритуальних або побутових дій, які виконуються у певний період: хрононім на *Колодія* походить від ритуальної

гри «Колодій», *поливаний понеділок* – від обряду обливання дівчат водою, а *волочільний понеділок* – від *волочільне*, тобто ритуального обходу односельців на перший день Великодня.

В українському народному календарі збереглися хрононіми, які мають прадавнє міфологічне коріння: *Карачун, Керечун* – вечір напередодні Різдва (Закарпаття), *Рахманський* Великдень (Поділля), *Купала*.

На Івана Купального / Ходила відьма до Вального.

Ходила вона у вівторок, / Да видоїла коров сорок [1, с. 432].

Отже, можемо зробити висновок, що українські календарні хрононіми, якими позначаються різні часові відтинки річного кола, гетерогенні за походженням, мають різну за генезою семантику (міфологічну, язичницьку, християнську, народну) й численні способи творення. Специфіка процесу календарної хронімної номінації полягає в тому, що в народному календарі переважають хрононіми християнського походження, які заступили прадавні назви свят, сезонів, сакральних і профанних часових відтинків. Календарні одиниці українського народного календаря мають локальне побутування й діалектний характер.

1. Ігри та пісні / Упоряд. О. Дей. – К.: Наукова думка, 1963. – 669 с.

2. Календарно-обрядові пісні / Упоряд., вступ. стаття та примітки О. Ю. Чебанюк. – К.: Дніпро, 1987. – 392 с. 3. Колядки та щедрівки. Зимова обрядова поезія трудового року / Упоряд. О. Дей. – К.: Наукова думка, 1965. – 803 с.

4. *Онищук А.* Народний календар у Зелениці Надвірнянського пов. (на Гуцульщині) / *А. Онищук* // Матеріали до української етнології. – 1912. – Т. XV. – С. 1–61. 5. Повесть врем'яних літ: Літопис (За Іпатський список) / Пер.

з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. – К.: Рад. письменник, 1990. – 558 с. 6. Прислів'я та приказки. Природа. Господарська діяльність людини / Упоряд. М. Пазяк. – К.: Наукова думка, 1989. – 480 с. 7. *Срезневський І. І.* Матеріали для словаря древнерусского языка. – СПб., 1893. – Т. 1–3. – 1168 с. 8. *Шухевич В.* Гуцульщина. – Львів, 1908. – Т. 5. – 319 с.

Олена Юсікова

Особливості акцентування номінативних одиниць у діалектному тексті (на матеріалі гуцульської говірки села Богдан Рахівського району Закарпатської області)

Статтю присвячено розгляду ряду особливостей акцентування номінативних одиниць у діалектному тексті на матеріалі гуцульської говірки села Богдан Рахівського району Закарпатської області. Звернено увагу на те, що комунікативне у вираженні номінативних одиниць у діалектному тексті пов'язане з проблемою образного відтворення дійсності та особливостями світосприйняття мовця як носія говірки.

The article is devoted to the analysis of some peculiarities of accentuation of nominative units in a dialect text on the materials of Hutsulian dialect of the village Bohdan in Rakhiv district of Trans-Carpathian region. A special attention is paid to the fact, that communicative expression of nominative units in a dialect text is connected with the problem of image-bearing of reality and peculiarities of world-viewing of a native dialect speaker.

Діалектна мова, за визначенням П. Гриценка, є однією з двох основних форм (поряд з літературною мовою) існування національної мови [4, с. 150]. Кожна з її територіальних складових може бути співвіднесена з регіональними типами матеріальної і духовної культури, окремими етнографічними групами у межах цілісного етносу [3, с. 105]. Це співвіднесення відображене і в особливостях будови діалектних текстів та функціонування номінативних одиниць у їх структурі. Діалектний текст в усій багатоаспектності нині стає предметом особливої уваги не лише діалектологів, істориків мови, етнографів, а й психолінгвістів, філософів, як одиниця, що віддзеркалює позамовний глибинний світ людської особистості. Саме багатовекторність наукових підходів забезпечує «повноту відтворення тексту та позатекстових чинників» [1, с. 42].

Питання взаємозв'язків факторів мовлення і внутрішнього світу людини, її комунікативних завдань нині цікавить

багатьох учених, зокрема, вони поставлені у працях В. Конобродської [5, с. 9], В. Кононенка [6, с. 62–69], Д. Ужченка [9, с. 193–195] та ін. Багато уваги питанню виражальних можливостей народної мови приділив О. Потебня, який дослідив, зокрема, номінативні засоби образності у текстах народних пісень [8, с. 159–161]. Аналізу мовного аспекту виразного, образного відображення дійсності присвятили свої праці М. Коцюбинська [7], В. Ващенко [2] та ін.

Мета статті – прослідкувати на прикладі живого діалектного матеріалу деякі особливості комунікативного вираження номінативних одиниць у структурі діалектного тексту. Матеріалом послужили аудіо-записи діалектного мовлення, здійснені у селі Богдан Рахівського району Закарпатської області у 2010–2011 рр. Функціонування номінативних одиниць у структурі тексту проливає світло на внутрішній світ мовця як особистості. Так, номінативні особливості мовлення мешканки села Вечернюк Олени